Horváth Gergely Krisztián

A rendiség tovább élő öröksége a szocializmus évtizedeiben[1]

Hétköznapi rendiségünk

A cím látszólag feloldhatatlan feszültséget tükröz: tényleg lehetséges, hogy a „múltat végképp eltörölni" jelszavával fellépő kommunizmus tovább görgette az általa legyőzött és megvetett társadalomszervezet és értékrend számos elemét? S ha valóban, ez vajon tudatos döntés eredménye, vagy a mentalitásstruktúrákban rejtve megbúvó mintázatok felszínre jutásával magyarázhatjuk mindezt? Egyáltalán milyen jelenségek sorolhatók a rendiségben gyökerező kontinuus elemek közé?

Jobban belegondolva, a rendiségről alkotott köznapi fogalmaink sok sztereotip elemet rejtenek, ráadásul negatív előjelűeket. Gyakran társítják hozzá az elmaradottságot, vagy definiálják a modernitás és a demokrácia ellentéteként. Egy olyan korszakként él legtöbbünkben, amelyet a polgári forradalmakat követően az európai nemzeti társadalmak már nemcsak maguk mögött hagytak, de amely után egy jobb, sőt fejlettebb kor következett. Jóllehet részben a posztmodern kételyre, részben a kibontakozó ökológiai válságra visszavezethetően a modernitás nimbusza mostanra megrendült, de ebből egyáltalán nem következett, hogy a rendiség érzelemtelített és negatív megítélése kedvezőbb irányba változzék. Amikor feudális vs. kapitalista, iparosodás vs. iparosodás utáni, közösségi alapú vs. individualista, harmóniaelvű vs. teljesítményelvű társadalmakról vagy éppen a rendi partikularitások világát felváltó modern tömegtársadalomról beszélünk, akkor – ideáltipikus módon – döntően a 19. században bekövetkezett, a Polányi-féle értelemben vett nagy átalakulás előtti és utáni időszak szerint osztjuk fel az akkor kezdődött jelent és a végleg letűnt múltat. Mindez lineáris időszemléletünkre vezethető vissza: eszerint a múlt stadiális tipológiával írható le, amelyben az egyes szakaszok váltják egymást.

Horváth Gergely Krisztián (1974) társadalomtörténész, az MTA BTK-NEB Vidéktörténeti Témacsoportjának vezető kutatója. Legutóbbi könyve: *Szovjetizálás és ellenállás a veszprémi egyházmegyében*. Dr. Kőgl Lénárd pályája az 1940–1960-as években (Bp., 2018, MTA BTK).

1 A tanulmány az MTA BTK Lendület Tíz Generáció Kutatócsoport keretében készült.

Braudel munkássága óta azonban nem lehet kétséges, hogy ez a politikatörténeti szemlélet által folyamatosan megerősített szemlélet sok tekintetben téves. Ugyan az idő az évek, hónapok, napok szerint kétségtelenül szakaszokra darabolható, de nem tekinthetünk el attól, hogy a múlt történeti rétegek formájában jelen van a mindenkori jelenben. Ez egyes esetekben, mint például az épített örökség vagy a határhasználat formálta táj esetében teljesen nyilvánvaló, de ugyanez nem mondható el a felekezetileg beágyazott értékrendek földrajzi térben közvetlenül nem megjelenő mintázatairól, a viselkedési formákról, a társadalmi csoportok tartósan kitapintható eltérő mobilitási aspirációiról vagy akár társadalomtörténeti súlyú események hosszú távú következményeiről is (pl. Trianon, 56, privatizáció). Míg a pszichológiában evidencia, hogy az egyén leszármazási mikroközössége, a család által elért sikerek, elszenvedett traumák – mint sorsminták – öntudatlanul is mintaként, pályaként szolgálnak a későbbi generációk számára, addig a történész kétségtelenül nehezebb terepen mozog annak megállapítása során, hogy az eltérő korszakokban analógnak tételezett jelenségek között csak felszíni hasonlóság vagy ok-okozati összefüggés mutatkozik? Koncepciómban – amely Tóth Zoltán időszemléletében és rendiségképében gyökerezik – a rendiség „nem maga a múlt" (azaz egy korszak), hanem bizonyos történeti örökség, „társadalomszerkezeti műveltségünk egyik, a többitől jól elkülöníthető rétege".[2] Ebből az is következik, hogy a rendiséget nem felváltja a polgári kor, hanem a polgári kort célszerű olyan időszaknak tekintenünk, amikor a korábban csak a pozitívan privilegizált rendekre kiterjedő előjogok fokozatosan mindenkire kiterjednek. A polgári forradalmakat követően a korábban alattvaló státusú társadalmi csoportok is megkapták az addig csak a nemeseket megillető jogokat, mint amilyen a politikai részvétel, a tulajdonbírhatás, a független bíróság és a fegyverviselés joga.[3] Ez az, amit a korabeli nyelv nagyon szépen azzal a formulával fejezett ki, hogy a népet „beemelték az alkotmány sáncai mögé". Emellett azonban még számtalan példát hozhatunk a rendiségben gyökerező kontinuitásra. Miként a nemes csak a királynak tartozott engedelmességgel, a polgári jogállás alapjaként is az szolgál, hogy az állampolgár a törvényeknek mint a király helyére lépő legfőbb jogforrásnak tartozik engedelmességgel. A király mint legfőbb kegyúr személye helyére került az államfő, aki a törvények betartásán őrködik. Az alsóbb szinteken a nemes birtokosok általában templom- és iskolafenntartásban megnyilvánuló kegyúri, patrónusi

2 Tóth 1991, 78. Tóth Zoltán történelemszemléletére összefoglalóan lásd Horváth 2017.

3 E négy alapvető dimenzió közül a politikai részvétel joga 1848-ban személyre szabottan tovább örökítődött, majd a közel egy évszázadnyi cenzusos gyakorlat után az általános választójogban teljesedett ki. A birtoklás terén 1853, a jobbágyfelszabadítás végrehajtását követően – miután a 18. századi állapotokat tekintették kiindulópontnak – a kvázibírhatás viszonyai örökítődnek tovább a polgári korra. Azaz nemcsak a jobbágyparaszti birtok, de a zselléri helyzet, illetve a nincstelenség is tovább öröklődött. A fegyverviselés joga a polgári lövészegyletek és a vadászat mint úri hobbi révén él tovább.

felelősségével rokonítható a nagyobb cégek szociális, sőt: pasztorációs gondoskodása.

Kelet-Közép-Európában az egyén társadalmi státusa szempontjából kiemelt jelentőségű az ingatlanbirtoklás, amiben a tulajdonnal bírók vs. a tulajdon nélküliek közötti törésvonal mutatkozik. Ennek megfelelően magas a saját lakóingatlannal rendelkezők aránya: mindenki önálló lakásra, családi házra törekszik, amiben a „maga ura ember" eszménye él tovább. Úgy a nemes, mint a városi polgár és a paraszt saját házában élt, szemben a más oltalma alá szoruló cseléddel és munkással. A sor jó csokornyi példával folytatható.

A felekezeti síkokon kiépült késő újkori társadalom differenciáltsága meghatározta az adott felekezeti etnikum lehetőségeit, mobilitási csatornáit a polgári társadalomban. A kommunizmussal összefüggésben lényeges momentum, hogy a zsidóság a rendiségben az emancipációt megelőzően egyik rendhez sem tartozó csoportként volt jelen, s ez a marginalizált pozíció, másrészt az izraelita vallás messiásvárása sok tekintetben érthetővé teszi, hogy a kommunizmus – különösen a holokauszt után – mint deszakralizált evilági megváltáseszme miért képezett körükben jelentős vonzerőt.[4] A nemesek és nem nemesek (utóbbi értelmét hívebben kifejezi a korabeli *nemtelenek* megnevezés, azaz értéktelen ősökkel bírók csoportja) közötti megkülönböztetés tovább él az úri középosztályban, illetve a jelenben, ahol a szellemi foglalkozásúaknak immár a diploma kölcsönöz nemeslevél erejű rangot.[5] A foglalkozásszerkezeten átütő rendi örökségelem, hogy még az objektívnak szánt népszámlálási statisztikákban is az őstermelő van a hierarchia, vagyis a rangsor legalján, az értelmiségi hivatások pedig a legtetején.[6] A közvéleménykutatások presztízshierarchiái mindezt empirikusan is megerősítik.[7] Feltűnő az is, hogy jóllehet létrejött egy egységes, rendi tömbök nélküli polgári társadalom, de a civilekkel szemben úgy a katonák (bellatores), mint az egyházi személyek (oratores) a mai napig önálló testületként (s nem pusztán foglalkozásként) határozzák meg magukat, s autonómiájuk erejét bizonyítja, hogy saját ügyeikben mindkét testületnek független bírósága van. (S ha már a testületi autonómia szóba került, szintén feltűnő, hogy a BA/MA képzés bevezetésekor csak két nagytekintélyű, régi egyetemi múltú diszciplína tudott ezzel szemben eredményesen ellenállni, s megtartani a korábbi osztatlan képzést: az orvosok és a jogászok.)

A rendiségben a társadalmi mobilitás, a rendi minőségek közötti átlépés átminősítéssel jött létre. Legyen szó nemesítésről, polgárrá fogadásról, céhtagság elnyeréséről (hogy a házasságot vagy a pappá szentelést ne is említsük), ezen aktusok minden esetben esküvel megpecsételt ceremóniák, amelyek

4 Erős–Kovács–Lévai 1985; Löwy 1985.

5 Vö. Erdei 1976, 36.

6 Tóth 1987.

7 Kovách 1984, 71; Utasi 1988.

a modern világ gyakorlatában is megmaradtak. Egy sikeres választási részvétel vagy egy doktori disszertáció megvédése önmagában kevés az elért siker pozícióra váltásához: a politikusnak, a tudósnak előbb esküt kell tennie, hogy új hivatásába beiktatódjék. Ugyanez vonatkozik az orvosokra is. Nem jelentéktelen részlet: az esküvel a beiktatandó személy nemcsak a szakmaiságot vállalja, hanem az adományozó intézmény iránti hűséget is.

Az élet más területeiről is hozhatók példák. A nők fizetésben, karrierlehetőségben tetten érhető csekélyebb megbecsültsége visszavezethető a rendi társadalomban mint férfitársadalomban játszott alárendelt szerepükre, amelyet a zsidó–keresztény hagyományban az Éva paradicsomi bűnbeesésével bekövetkezett jogvesztés-történet legitimált. Az eltérő nemi szerepekkel is összefüggésben a törvényes házasságból született utódok a törvényes örökösök, a házasságon kívüli kapcsolatból származó pedig a még ma is közkeletű megnevezéssel törvénytelen gyermek. Az európai keresztény társadalmakban az apai leszármazás az elsődleges fontosságú (szemben az anyai leszármazást számon tartó zsidósággal).

A Kádár-korra vonatkozóan további társadalomtörténeti megfigyeléseket is tehetünk. A hagyományosan agrárkarakterű magyar társadalomban a más létszférákban keletkező jövedelmek sem érték el általában azt a nívót, hogy egy-egy bevételi forrás elegendő lett volna stabil egzisztenciák kialakításához, ami tömeges társadalmi gyakorlatként a több lábon állás kényszeréhez történő alkalmazkodást eredményezte (pluriaktivitás). A közelmúltig még az ipari és értelmiségi foglalkozásúak körében is jelentékeny a mellékállások és különösen a föld (háztáji) szerepe a háztartások megélhetésében. A háztájiban a lakosság kb. kétharmada volt érintett, s az ennek alapját képező kiegészítő föld mérete mindvégig 1 kataszteri hold körül alakul csakúgy, mint egykoron az uradalmi illetményföld esetében. A munkaegységrendszert meghaladva, a téeszek az eredményesség érdekében ugyanúgy a részesművelés eszközével éltek, mint az egykori nagybirtok.[8] Az úgy önellátásra, mint a piacra termelő második gazdaság figyelembe vételével az ország gazdasága sokkal inkább agrárjellegű volt, mintha az első gazdaságot önmagában szemlélnénk. Paradoxon, hogy amellett, hogy a második gazdaság továbblépési és megtakarítási lehetőséget biztosított, az elmaradott agrárstruktúrát is konzerválta.[9] A több fronton történő helytállás, a normává avatott önkizsákmányolás egyértelműen a paraszti, szegényparaszti stratégia hagyományos eszköztárához tartozott.

A hazai iparfejlődésen végigtekintve az is feltűnő, hogy a mindenkori kormányzati célok ellenére, az iparosítástól várt fejlődés mindig szigetszerű: ahogy egykoron a szabad királyi városok s nagyobb mezővárosok is kiemelkedtek környezetükből, és nem húzták azt magukkal, a város és vidék közötti markáns határvonal a mai napig erőteljes.

8 Juhász 1998.

9 Laki 1997.

Az előbbi példák is jelzik, hogy a velünk élő rendiség jóval összetettebb jelenségegyüttest ölel fel, mint azt elsőre gondolnánk. Az értelmezéshez a Max Weber által megtett fogalmi distinkció van segítségünkre, aki megkülönböztette egymástól a rendeket mint a történeti időben létezett, jogilag is definiált társadalmi nagycsoportokat és a rendi helyzetet. Utóbbi fő ismérve, hogy univerzálisan jelen van az emberi társadalmakban, s minden olyan esetben az eltérő rendi helyzeten alapuló megkülönböztetésről beszélhetünk, amikor egy-egy csoport vagy közösség a másokétól eltérő életvitelén (fogyasztásán) keresztül építi fel identitását. A rendi helyzet alapját az adott csoport által privilegizált vagy monopolizált életstílus (nyelvhasználat, öltözködés, ismeretségi kör), az intézményi szocializációs háttér (neveltetés, iskolák), továbbá az általa preferált vagy éppen megvetett presztízsű foglalkozások köre, illetve az adott csoport szemszögéből preferált vagy elutasított származási presztízs képezi (családfa jelentősége). Utóbbi a gyakorlatban a connubium és a kommenzalitás jelenségkörében csapódik le leglátványosabban: azaz hogy ki kivel ül le egy asztalhoz (vö. a tegeződés és a magázódás határait), illetve kivel házasodik.[10]

Rendi szocializmus

Jóllehet a kommunista eszme a múlttal való totális szakítást hirdette, az ország 1945-ben megindult szovjetizálása során a kommunistáknak is csak kész panelek szolgáltak mintául. A Szovjetunióban pallérozódott moszkovitákat leszámítva, akik viszont a szocializáció szempontjából kulcsfontosságú fiatalabb éveiket idehaza töltötték, a vezetés és a káderállomány derékhada teljes egészében a háború előtt nevelkedett nemzedék tagjaiból rekrutálódott. Mindez azért nagy jelentőségű, mert a régi és – különösen 1948 után – az új elit ugyan teljes diszkontinuitást mutat,[11] a kommunista elit életvitelében, mentalitásában a hagyományos elitekhez társított számos elemet akaratlanul is tovább éltetett. Ráadásul az új rendszer mint hatalmi és gazdasági struktúra maga is sok párhuzamot mutat a polgárit megelőző rendi társadalom jellegzetességeivel. Elsőként Szabó Márton próbálta értelmezni azt a jelenséget, hogy a szocializmust építő Magyarországon dominánsan jelen voltak a rendies vonások, és az MKP–MSZMP politikai erői „nem legyőzték ezt a tradíciót, hanem új formát adtak neki".[12] A rendi vonások mellett a tőkés–polgári vonások is tovább éltek az Erdei-féle kettős társadalom értelemében, egyidejű jelenlétük azonban „nem egymástól élesen elkülönülő, hanem *egymást átható* struktúrákat jelentett". Az 1945-öt

10 Weber 1987, 307–308.

11 1988-ban 125 egykori főnemesi család 528 tagja élt Mo-n, külföldön 2000-2500 fő. Gudenus–Szentirmay 1989, 72.

12 Szabó 1991, 28.

követő közel fél évszázadban így nem szocializmus volt, hanem „[a] lemaradás és a történelmi zsákutca okai között feltehetően első helyen van a megőrzött múlt; a rendies, hűbéries állapotok újraformálása és konfirmálása”[13] – állítja Szabó Márton. Max Weber nyomán rámutat, hogy a piaccal szemben, melyen kiépül az osztálytagozódás, „a rendi társadalom ott alakul ki, ahol az egyének nem rendelkeznek szabadon sem keresőképességükkel, sem nyereségszerzésre alkalmas javaikkal”, továbbá különböző monopóliumok is akadályozzák az áruk szabad mozgását. Emellett „a rendi társadalomban a szükségletek fedezésének bevett módja a munkavégzők »kötelező munkaszolgálata«” is.[14] Az államban hatalmi monopóliumok jönnek létre, politikai rendek alakulnak ki, ahol az egyes rendek sajátos életvitellel és értékrenddel is jellemezhetők, s a foglalkozásra, életvitelre, származásra, monopolizált hatalomgyakorlásra visszavezethető különbségeik szerint eltérő a presztízsük is. A gazdaság nem teljesítmény- és versenyelven, hanem – minden ezzel ellentétes cél ellenére – a tradicionalitáson alapult. Az uralom jellege szintén a weberi értelemben vett tradicionalitás jegyeit mutatja, a mindennapos gyakorlat és a megszokás legitimálja.[15] Másik párhuzam: a feudális társadalomban a politikai hatalom alapja a személyi függőség és a földbirtok, utóbbi az egy-egy hatalmi vagy gazdasági szempontból is jelentős testület feletti rendelkezésnek feleltethető meg.

Szabó Márton megjelenési síkjain mutatja be a rendiesen működő szocialista hatalomszerkezetet. „A rendi szocializmus »támasza és talpköve« a káderbürokrácia”, amelyet ő a keresztény középosztály örökösének tart, ti. egyik sem vált modern polgári értelmiséggé, racionális bürokráciává, mert működésükben nem a szakmai, hanem a hatalmi szempontok a döntők. Jóllehet a szakmaiság a korszak végére erősödött – Bibóval szólva „a szakszerűségi és osztályszempontok végzetes összekeveredése”[16] jellemezte –, konfliktushelyzetben a hatalmi elv lépett működésbe, elég ha a diszkrecionaltitás elvére gondolnunk.[17] Emellett a káderbürokrácia mint „hatalmi rend elegyítette a rendi és modern vonásokat”, saját „oktatási rendszert hozott létre” (Marximus–Leninizmus Esti Egyetemen főiskolai diplomát; a Politikai Főiskolán egyetemi diplomát, míg az SZKP Társadalomtudományi Akadémiáján akadémiai minősítést lehetett szerezni). A káderré válás valójában bizonyos rendi átminősítési aktus, mert aki az apparátus részévé lett, az kivált a társadalom szürke tömegéből. Lényeges azonban, hogy a káderbürokráciához tartozók gyermekeiket már nem ezekbe az iskolákba járatták, azaz az intézményrendszer „nem egy születési, hanem egy hatalmi rend újratermelését” szolgálta. A káderbürokrácia működésében további rendies, sőt hűbéri elem, hogy a közigazgatási, hatalmi posztok betöltésekor (még

13 Szabó 1991, 27.

14 Szabó 1991, 27.

15 Vö. Diederiks 1995, 18.

16 Szabó 1991, 29.

17 Péter 1998 [1984], 27–30.

a viszonylag csekély hatalmú posztok többségénél is is) alapkövetelmény az ideológiai hűség, a politikai megbízhatóság. A hűség elvont fogalma a valóságban mint „személyes hűség" volt jelen. „[A] nómenklatúra klientúrák rendszere volt, amelyek tagjai egymás ellen is küzdöttek."[18] Döntőnek bizonyultak a patrónus–kliens viszonyok, s mint egy valódi hűbéri relációban a kliens patrónusa nélkül itt is súlytalan. Utóbbi esetleges bukása előbbit is magával rántja (vö. ki kinek az embere? – Rajk, Rákosi, Nagy Imre, Kádár, Fehér Lajos stb.).

Kiváltságok

A káderbürokrácia tagjainak egy sor olyan kiváltság adatott, amely a mezei állampolgárok számára elérhetetlen volt. A hierarchikusan szerveződő apparátus pozíciókhoz rendelt előjogai „szinte kasztszerű tagoltságot eredményeztek magán a káderbürokrácián belül is". „Az íróasztalok hierarchiája egyben a lakások, a szolgáltatások, az utazások, a kedvtelések, sőt még a temetkezések hierarchikus rendjét is jelentette."[19] Mivel azonban nem voltak deklarált előjogok, csak informálisan szerveződő tudás állt rendelkezésre, így még a káderbürokrácia tagjai sem tudtak feltétlenül egyértelműen tájékozódni, hogy egy adott szituációban kinek milyen, őt megillető tisztelettel kell eljárni.[20] Azaz a káderbürokráciát megillető kiváltságok – szemben a történelmi rendiséggel – kifelé leplezettek voltak, nyíltan – „ruházatban, modorban, beszédben" – nem vállalták őket, hiszen „egyenlőséget hirdettek, nem pedig hierarchiát".[21]

A pártelit (KB- és PB-tagok, megyei első titkárok), továbbá a funkcionális elit nómenklatúra-listán is szereplő tagjai ugyanakkor számos, belső szabályzatokkal körbebélelt valódi privilégiumnak voltak birtokában. A közismert „3K" és „4K" megnevezések (3K: Kékestető-üdülés; Kútvölgyi-kórház; Kerepesi temető; 4K = kocsihasználat, K-telefon (nem káder-, hanem közigazgatási), külföldi út, Kútvölgyi-jogosultság)[22] jól tükrözik a privilégiumok irányait.

A Kútvölgyi-kórház már a 2. világháború alatt is az állami vezetők gyógyintézete volt. 1950 és 1956 között közvetlenül az MDP KV irányítása alatt állt,

18 Szabó 1991, 29.

19 Szabó 1991, 29–30.

20 Jól példázza ezt a katona Bokor Imre, aki 1989-ben nagy visszhangot váltott ki *Kiskirályok mundérban* című könyvével. Híradása szerint egy honvédelmi minisztériumi elnökségi ülés szervezése a következőképpen zajlott: „Tárgyalások, egyeztetések és »puhatolódzó« felmérések előzik meg […] annak körvonalazását, hogy ki üljön az első sorba, ki üljön a második sorba (esetleg a harmadikba), továbbá az sem mellékes szempont, hogy az adott soron belül ki kerüljön középre, a szélére, egymás elé, egymás mögé stb. […] Ide tartozik annak tisztázása is, hogy kit kötelező meghívni, kinek kell külön(leges) meghívót készíteni, ki kell az objektum előtt fogadni, kit kell az objektumon belül fogadni, ki kell – külön – üdvözölni, kiért kell kocsit küldeni stb." Bokor é. n. 30. További példákat lásd uo. 23–24.

21 Szabó 1991, 30.

22 Majtényi 2010, 62.

majd 1958-tól Központi Állami Kórház és Rendelőintézet néven működött. Az 1960-as években körülbelül 15–20 ezer embernek volt Kútvölgyi-jogosultsága, míg a 70-es évek végén kb. 30 ezer embernek járt (családtagokkal) a magasabb színvonalú kezelést biztosító, kétévente felülvizsgált jogosultság.

A Kerepesi úti temetőben 1959-ben avatták fel a Munkásmozgalmi Panteont, kezdetben 1919-es és 1956-os, mártírnak tekintett kommunista halottaknak. A mauzóleumban 365 urnahelyet, emellett díszsírhelyeket és hősi parcellákat alakítottak ki, 1988-ig 75 személyt temettek ide.[23]

A privilégiumok sorában a legfontosabb a ház- és lakáskiutalások rendszere. A kommunista pártelit már 1945-öt követően kezdett beköltözni a régi elit budai Hegyvidék–Rózsadomb–Svábhegy, Pasarét, Zugliget területén található lakhelyeire, Pesten pedig a külső-Andrássy út villanegyedébe. A káderek otthonkeresését az Elhagyott Javak Kormánybiztossága (1945–1948) is segítette, ami a felújításban nyújtott segítségen túl a központi raktárakból történő bútorszerzésben, képek-műtárgyak, étkészlet, ruhák stb. beszerzésében nyilvánult meg. A párton belül egy körülbelül 40–60 fős kör (erőteljes ÁVH-s kontrollal) döntött a villakiutalásokról, ill. ugyanekkora, amelyik részesülhetett benne. Rajtuk kívül a rendszer legitimációja szempontjából kiemeltnek számító művészek, írók, sportolók kaphattak villát (pl. Kónya Lajos költő, aki Rákosi szomszédja; Illyés Gyula, aki Kádár szomszédja). 1956 után Kádár maga döntött a villakiutalásokról, majd a 70-es évektől az MSZMP KB – Kádár bizalmi embereivel feltöltött – Pártgazdasági és Ügykezelési Osztálya. 1973–78 között 115 személy kapott lakásvásárlásra vissza nem térítendő állami támogatást és 152 káder kamatmentes kölcsönt, azaz innentől lett gyakorlattá, hogy a káderek állami pénzen magántulajdonhoz jussanak. A pártelit tagjai a kiutalt házat-lakást lényegében magántulajdonnak tekintették, s továbbörökíthették.[24]

A pártelit tagjai számára a villák jó terepnek bizonyultak, hogy elkülönülhessenek az emberektől, miközben mint épületek és a megörökölt enteriőr továbbörökítették a régi úri–nagypolgári világot, térhasználatot. Farkas Mihály villájában például moziterem, biliárdszoba, teniszpálya állt rendelkezésre, Csapó Andor ÁVH osztályvezető négy szobájában 22 db perzsaszőnyegnek jutott hely. A nagypolgári allűrökre lehet másik példa Péter Gábor, akinek 40 öltönye volt. A régi villákhoz épült udvari kertészlakokat az ÁVH fegyveres őrsége használta. A kommunista elit tagjai összejártak, lényeges kérdésekben gyakran otthonaikban, informálisan döntöttek. A puritánnak tartott Kádár számára saját vonatszerelvényét 1964-ben gyártotta a Rába, külön kétbejáratú *kártya*szobával.[25]

A rendies jellegű elkülönülés másik eklatáns példáját a pártelit üdülési lehetőségei jelentették. A balatonaligai központi pártüdülő helyén fekvő, Vas Zoltán felesége által „felfedezett" egykori faluban 1944-ben 130 lakos élt, akiket

23 Majtényi 2010, 72–73.

24 Majtényi 2010, 23–24, 31, 35–36, 43–44, 47.

25 Majtényi 2010, 27–29, 42–43, 57.

1953-ra kitelepítettek. A jobb épületek pártnyaralók lettek, a többit elbontották.[26] A pártüdülő kiemelt szerepét jelzi, hogy az ország szűkös közlekedési infrastruktúrájában a sokáig egyetlen autópálya éppen Aliga magasságában ért véget. Az MSZMP KB ezen túl további üdülőkkel rendelkezett a Balatonnál Arácson, Balatonföldváron és Tihanyban, továbbá Dobogókőn, Leányfalun; illetve Budapesten, a vidékieknek fenntartott Római-parton.[27]

Az elkülönülés és az exkluzivitás stratégiái azonban nemcsak a pártelitben, hanem dzsentroid viselkedészárványok formájában elsősorban a kisvárosi értelmiségben is kimutathatók. Bánlaki Pál ezt azzal magyarázza, hogy az 1945 utáni káderréteg, de az új értelmiség számára is ez volt az egyetlen közvetlen, már ismert magatartásminta. Másrészt a vidéki értelmiségben a szovjetizálás során nem ment végbe az az erőteljes váltás, mint az országos elitben, így a családok újabb generációi révén a korábbi magatartásminták és kapcsolathálók is tovább öröklődtek. Az úrias, dzsentroid viselkedésmód tartóssága azzal is magyarázható, hogy a kommunista társadalomátalakítási kísérlet során az új hatalmat megjelenítő személyek a régi értékek rombolása mellett nem tudtak hiteles, saját új értékrenddel előállni, míg előbbi magatartásrendje nemcsak készen volt, de használható mintának is bizonyult. A dzsentroid magatartás fő ismérvei, hogy egy „egy minél több szempontból kivételezett helyzet kialakítására és fenntartására", illetve „a kivételezett helyzet minden lehetséges módon történő megmutatására, láthatóvá tételére" törekszik. Azaz a régi „úriság" helyére a kivételezett helyzet lép. A materiális voltukban exkluzív javak birtoklása – a lezárt határok és hiánygazdaság kínálta korlátozott lehetőségek miatt – másodlagos jelentőségűvé vált a kapcsolati tőkében megnyilvánuló előnyökkel szemben. Az egyén számára a befolyásosok köréhez tartozás érzése vagy az azokkal ápolt kapcsolat a legfontosabb. Miként működött ez a hétköznapokban? „Az érdekek és a kölcsönös egymást segítések szoros szövedéke alakul ki." Ez jelenthet protekciót árubeszerzésnél, gimnáziumi felvételiben, orvosi ellátásban, elhelyezkedésben. „Legális, féllegális és illegális formákban végbemegy az előnyök kölcsönös biztosítása, eltéphetetlen kapcsolatok hálója szövődik, a gyakorlatban realizálva így az odatartozóknak az összetartozását." Lényeges, hogy soha nincs szó direkt kérésről – az nem úriemberhez méltó –, hanem kis jelzések nyomán a segítség felajánlásáról („az előny-nyújtást sohasem szabad kérni, csak elfogadni"),[28] azaz tudni kell érzékelni, hogy kinek mikor mire van

26 Majtényi 2010, 38.

27 Majtényi 2010: 38–39. A patrónus–kliens szereposztás az üdülési jog érvényesítésekor maximálisan működött, amire ismét csak a Honvédelmi Minisztérium gyakorlatát idézi fel Bokor: „Egyes külföldi üdülésre számításba vett személyek névsorát – legtöbbször – Czinege Lajos személyesen hagyta jóvá, illetve jutalomképpen kijelölte a résztvevőket. Gyakorlatilag megtestesítőjévé vált az Alkotmány ezen paragrafusának." Bokor é. n., 35.

28 Bánlaky 1989, 36–37, 39. A szociológia ezt a jelenséget a „gyenge kötések ereje" megnevezéssel tette széles körűen értelmezhetővé. Vö. Granovetter 1973.

szüksége. Az összetartozást a szabadidő közös – helyben exkluzív értékű – eltöltésével is meg kell erősíteni, aminek funkciója „a kivételezett helyzet *megmutatása*". Jól érzékeltetik ezt azon szituációk, hogy például nyilvános rendezvényen látszódjon, hogy ki kivel fog kezet, vagy a zárt körű névnapozások, amelyeknek azonban híre megy a helyi közösségben.[29]

Vadászatok

Az ingatlanbirtoklás és az üdülés mellett szólni kell a vadászatokról is, amelyek a pártelit legfontosabb informális találkozási alkalmául szolgáltak. A hagyományosan úri passziónak számító vadászatoknak szimbolikus jelentőségük volt, hogy ki kivel s mire vadászott, illetve mit lőhetett. Régi nagybirtokok, állami tulajdonba került erdők, mint Gyulaj, Telki, Gemenc, Gödöllő, Gyarmatpuszta, Lovasberény, Visegrád szolgáltak e szenvedély terepéül. A második világháborút követően a vadászat divatja szinte azonnal megjelent az új elit körében, amit az éles szemű kortárs, Márai Sándor rögvest tollhegyre is tűzött:

> Mindenesetre sietősen utánozni kezdték mindazt, ami a régi társadalmi hierarchiában ellenszenves volt. Például vadászni kezdtek – a vadászat ősi, férfias foglalkozás –, de amikor a lapokban hírek jelentek meg, hogy a Moszkvából hazatért kommunisták körvadászatot rendeztek a Bakonyban és a Mátrában, a magyar újságolvasó felfigyelt, mert ez a szuperbarokk körvadászat az Új Osztály honfoglalásának jele volt. És ez az Új Osztály aggályos fontoskodó ceremóniával utánozta a Régi Osztály privilégiumait. Például a tegezést. A magyar tegezés a félmúlt világ egyik sajátos, torz különlegessége volt. A parasztok nem tegezték egymást – csak az öregek a fiatalabbakat –, a munkások sem tegeződtek. Az „úri osztály" tegeződött, igen, sértés volt, ha egy „úriember" nem szólította tegező szóval a másik, vadidegen „úriembert". Természetesen külön tegeződtek a kabátos keresztények és a zsidók […]. […] A tegezés értelme az volt, hogy akit tegeznek, a Kivételezett Osztályhoz tartozik. […] Az Új Osztály hittérítői lelkesen tegeződtek és becézték is, nyilvánosan Matyinak és Zolinak szólongatták egymást.[30]

A Kádár-korra a rendiesen merev, viselkedésszociológiailag értelmezhető elkülönülés, illetve csoportalkotás kiválóan vizsgálható terepét kínálja az 1963-ban megalakult és 1989-ig működő Egyetértés Vadásztársaság, amely a pártelitet tömörítette. Az Egyetértés *alapítói* a következő személyek voltak:

29 Bánlaky 1989, 38.

30 Márai 2006, 257–258.

Apró Antal PB-tag, min. el. h.; Balassa Gyula Orsz. Erd. Főig. vez.; Benkei András BM min., KB-tag; Biszku Béla PB-tag; Cseterki Lajos KB-titkár; Czinege Lajos PB-póttag, HM min.; Fehér Lajos PB-tag, min. el. h.; Fock Jenő PB-tag, min. el. h.; Földes László volt BM min., KB-tag; Gáspár Sándor PB-tag, SZOT főtitk.; Kádár János első titkár, PB-tag; Losonczi Pál KB-tag, FM-min; Nezvál Ferenc IM-min., KB-tag; Németh Károly, Bp-i első titkár, KB-tag; Pap János, KB-tag, BM-min; Szabó Zoltán kútvölgyis főorvos; Szűcs Ferenc vezérőrnagy; Tömpe István MRTV elnök, KB-tag.

A trófeakatalógusok és a Mezőgazdasági Múzeumban őrzött trófeák alapján övék volt a bajnok trófeák kilövési joga. Ez nem minden esetben sikerült a vadászetikett megtartásával, Fock Jenő például egyszer több mint tíz szarvasbikát lőtt egyetlen nap, míg Gáspár Sándor Lenesen 1986. december 21-én egymaga lőtt 1710 db fácánt, társaival összesen 8974 darabot. Az Egyetértés vadászatai utáni vacsorákon a Gundelnek a helyszínre kihelyezett konyhája főzött.[31]

A vadásztársaság tagjainak a párteliten belül betöltött pozíciói több indikátor szerint is megragadhatók. Először is érdemes számba venni, hogy kikből is áll, és hol húzódik annak a körnek a határa, aki bekerülhettek az Egyetértésbe.

A társaságon belüli hierarchia[32]

PÁRTVONAL	ÁLLAMI
MSZMP első titkára	Min. tanács elnök
PB-tagok	Elnöki Tanács elnök
KB titkárai	Miniszterek
KB-tagok	Orsz. hivatalok vezetői
KB-osztályvezetők	
Megyei első titkárok	

Látható, hogy a hierarchia legalsó fokát a megyei első titkárok jelentették, akik közül azonban csak néhányan képviseltették magukat. Minthogy a bekerülés nem volt automatikus, sokan szerettek volna tagok lenni. A zártkörűséget fenntartani kívánó tagsági politika ellenére 1974-re már 60 tagja volt az Egyetértésnek, annak ellenére, hogy az időközben nyugdíjazott funkcionáriusok tagságát megszüntették. Ők a számukra létrehozott Barátság Vadásztársaságba igazolhattak át.[33]

Az elejtett vadak száma lehet egy további indikátor, ami révén az illető vadásznak a párteliten belül betöltött súlyára következtethetünk. 1968 és 1986

31 Majtényi 2010, 86–88; 112, 119–120.

32 Majtényi 2010, 104.

33 Majtényi 2010, 117.

között 152 Egyetértés-vadász/vendég 2323 nagyvadat lőtt. Közülük viszont 46 személy csak 1 vadat lőtt, 77 személy pedig ötnél kevesebbet. Azaz jól kirajzolódik a társaság elitje, ami – nem meglepő módon – egyben a politikai eliten belüli helyüket is jelzi:

A 10 legtöbb nagyvadat lövő személy a következő:[34]

Fock Jenő PB-tag, min. el. h., min. elnök 1967–75	106
Veres József KB-tag, munkaügyi min.	83
Aczél György KB-, majd PB-tag, müv. ügy. min.	71
Tímár Mátyás KB-tag, PM-min., min. eln. h. MNB-elnök	65
Szűcs Ferenc vezérőrnagy, majd altábornagy, a vezérkari főnök helyettese	62
K. Papp József KEB-tag, Tolna m. első titkár	58
Cseterki Lajos KB-titkár, BAZ m. első titkár	57
Papp Lajos KEB tag, Borsod m. VB-titkár	53
Losonczi Pál KB-tag, FM-min., 67-től ET elnök	52
Gergely István KB-tag, Mg. min. helyettes	51

Bár jó néhány illusztris pártvezető neve felbukkan a fentebbi listán, Kádár nevének hiánya mutatja, hogy önmagában az elejtett vadak száma nem teszi lehetővé árnyalt következtetések levonását. Ehhez közelebb jutunk, ha a mennyiséggel szemben a trófea értékelését vizsgáljuk.

A legtöbb aranyérmes bikát Kádár és Fock lőtte, mindketten 11-11 darabot. 9 aranyérmes bikával Losonczi Pál a második a sorban. Az ún. Nadler-pontszám szerint a „legrangosabb trófeát Kádár János lőtte 1976. szeptember 12-én Telkiben", a nemzetközi pontszámítás szerint pedig Szűcs Ferenc altábornagy 1974. szept. 14-én Gemencen. A nemzetközi pontozást tekintve összességében a következő személyek lőttek/lőhettek különösen értékes trófeájú vadat: 1) Czinege Lajos, 2) Németh Károly, 3) Losonczi Pál, 4) Kádár János, 5) Nezvál Ferenc, 6) Biszku Béla.[35]

További jellegzetességek

Maradva a Szabó Márton által vázolt tipológiánál, a magán- és közösségi tulajdonhoz való viszonyt is a rendies működés indikátoraként értékelhetjük. A pártállam működése párhuzamot mutat a keleti feudalizmussal: a posztokat és az ezzel járó előnyöket a vezetők személyre szólóan kapták, s nem örökölték.

34 Bozsonyi–Horváth–Kmetty 2012, 160.

35 Bozsonyi–Horváth–Kmetty 2012, 160–163.

(„A kincstári birtok a káderbürokrácia kezébe, de nem magántulajdonába került.")[36] De nemcsak emiatt beszélhetünk rendi szocializmusról, hanem mert mind a magán, mind a közösségi tulajdon korlátozott és formális is volt, hiszen a szovjetizálás során valójában mindent államosítottak.

A posztok és javadalmaik legfőbb adományozója maga a káderbürokrácia volt, a jogosultsághoz szükséges érdemeket a klientúra hűséggel és szolgálattal szerezhette meg. Az adomány lényege – szpáhibirtokhoz hasonlóan – a „munkahelyekhez kötődő eszközök, személyek és tevékenységi módok feletti rendelkezés".[37] Az informálisan szerveződő „szocialista hűbérbirtok" fontos jellemzője, hogy egyedül „a vezető személyes hajlamán és képességén múlott, hogy milyen mértékű és természetű hatalmat gyakorolt az alávetett személyeken".[38] A rendi jelző mellett fontos további érv, hogy míg a polgári társadalmak a munkamegosztásban elfoglalt helyet leképező osztályok mentén szerveződnek, addig a rendi szocializmusban a munkavállalók valójában nem tekinthetők munkásosztálynak, mert nem rendelkezhettek szabadon munkaerejük felett, hiszen az állam ezt is államosította. Egészen 1967-ig nincs Magyarországon szabad munkavállalás, a munkakényszer pedig 1989-ig fennmaradt.[39] A jog az alapvető állampolgári jogok gyakorlását a munkaviszonyhoz kötötte, továbbá a munkavállalás nem szabad felek szerződésén alapult. Miközben a munkásság osztályléte a proletárdiktatúra mesternarratíváját alkotta, s politikai legitimációs funkciója volt, a valóságban a magyar társadalom korábbi tulajdonosi csoportjai is proletarizálódtak. „A tipikus munkavállaló bérből és fizetésből élt", és egy nagyobb munkaszervezet tagjaként dolgozott. A munkavégzéshez azonban hiába voltak többé-kevésbé modern eszközei, nem alakult át öntudatos, az érdekeiért nyíltan kiálló munkásosztállyá, mert a politikai keretek ezt nem tették lehetővé. A rendies értékeket egy ponton törte át: a származási elvet egyenlőségeszményként a munka váltotta fel, ellenben munkán csak a nagyüzemi munkát értette, amivel összességében rombolta a munkások önbecsülését. Ezzel szemben a munkás a konkrét léthelyzetében „kvázi szolgai állapotban" volt, mert

- az előrejutáshoz személyes szolgálatokat tett (legalábbis kész volt erre),
- léthelyzetét a kiszolgáltatottság jellemezte,
- kollektív fellépésre nem volt módja,
- s amennyiben munkahelyi szabadságról beszélhetünk, ennek alapja nem a bizalom volt, hanem a nemtörődömség.[40]

36 Szabó 1991, 31–32.

37 Szabó 1991, 32.

38 Szabó 1991, 32.

39 „A munkaviszony engedély nélküli felmondása, korabeli kifejezéssel: az önkényes kilépés" ún. tervbűncselekmény: „1951–52-ben kereken 15 ezer főt állítottak bíróság elé ilyen jogcímen". Varga é. n. [2001].

40 Szabó 1991, 31, 33–34.

Általánosságban is kijelenthető, hogy a rendi szocializmus preferált értékrendje az alattvalói mentalitás, amelynek materiális alapja az egyéni egzisztenciák széttörése, a munkavállalói önállóság akadályozása. Az alattvalói mentalitás tetten érhető a tekintélytiszteletben, paternalizmusban, közömbösségben (vö. „a főnök jóindulata").[41] Mindeközben a hatalom képviselőit egymás irányában nagyfokú informalitás (tegeződés, összejárás) jellemezte, miként Bánlaki Pál megfigyelte: „[a] tanácselnök a vállalatvezetővel nem úgy érintkezik, mint az államhatalom képviselője egy gondjaira bízott állami vállalat vezetőjével, hanem mint egyik befolyásos ember egy másikkal".[42]

A tekintélytisztelet jelenségköre általánosabb mentalitástörténeti problémák irányába vezet.

A szocializmus mint politikai, hatalmi rendszer intoleráns, s politikai kultúrája hasonló a felvilágosult önkényurakra jellemzőre. Lényeges tehát az ennek hátterében meghúzódó világkép, s ebből levezethetően az elitnek a nyilvánossághoz fűződő viszonya. A szocializmus zárt, analogikus gondolkodással jellemezhető ideológia, amelynek funkciója „egy szellemi és világi »örök hatalom« megteremtése". Valóságfelépítése dichotóm, a jó vs. rossz, barát vs. ellenség fogalompárok közé nem fértek be további értelmezési síkok. „[A] dolgok neveik által léteztek": amiről nem beszéltek, az nem létezett.[43] Az ezt az ideológiát megjelenítő nyilvánosság nem is lehetett más, mint reprezentatív, amely „okít, minősít, atyáskodik". Nyilvánosságának célja és funkciója a hatalom egyedüli igazságának prezentálása (lásd pártkongresszus, parlamenti ülésszak, sajtó, katonai parádék, május 1., november 7. stb.). Kérdés, hogy mindez magából a kommunista ideológiából vezethető-e le, vagy pedig különös jelentőséggel bír, hogy Kelet-Közép-Európára az orosz kommunizmus terjesztette ki hatalmát. Mindebben a szovjet hadifogságot is megjárt, Szekfű Gyula szellemtörténeti iskolájában nevelkedett Zsolnay Imre a bizánci ortodoxia örökségét látja. A római birodalmi gondolat örököse Bizánc és a magára a világ egyedüli hiteles megváltójaként tekintő bizánci messianizmus él tovább Oroszországban, majd a Szovjetunióban – Konstantinápoly helyett immár moszkvai központtal.[44] Zsolnay számos, általa a bizánci ortodox örökségre visszavezetett, a szovjet hatalmi

41 Szabó 1991, 33.

42 Bánlaky 1989, 40.

43 Szabó 1991, 34–35.

44 „Bizony, az oroszok mindig, még ma is sokkal jobb véleménnyel vannak magukról, mint azt mások hiszik. Ez a barbár elbizakodottság és öntömjénezés olyan régi, mint maga az orosz kultúra, amióta ezt átvették Bizánctól, fajtájának állandó jellemvonásává vált, sőt ebben még a bolsevikok sem ismernek határt. Ez gyerekességig menő határtalan hiúság és gőg ugyanaz az ortodox negatívum, amely tiltakozik minden nyugati közeledő kísérlet ellen, amely lenézi a barbár Nyugatot, és meg akarja váltani a nyugati »eretnekségbe és pogányságba süllyedt« Európát." Zsolnay 1992 [1963–1965], 165. A messianisztikus ideológia kontinuus voltát véli felfedezni abban is, hogy az első űrhajó a Vosztok, azaz Kelet nevet kapta. Uo. 167. Lásd még Hetényi 1985.

gyakorlatban kiütköző kontinuus elemet mutat ki (amelyeket a hidegháború gyakorlata még inkább felnagyított). Ilyen a vallás és politika (az állam) összekapcsolódása oly módon, hogy a politika uralja az egyházat (cezaropapizmus), amely így teljesen függő viszonyba kerül tőle. A Bizáncban intézményesült ariánus hagyományra vezeti vissza a nyugati kereszténységnek, majd később magának a Nyugatnak az elutasítását. Az ortodox ikonkultuszt a görög pogány istenek kultusza továbbéléseként értékeli, s ebből vezeti le a Lenin- és Sztálin-ikonográfiát. Az ortodox vallásosságban elsődleges a külsőség, ami profán módon is megjelenik a bolsevik reprezentációban. Türelmetlen más világképekkel szemben, istenképében a misztika dominál, s nem a racionalitás. Az állam militáns célokat követ, a hadsereg fejlesztése elsődleges. Az állam támasza a besúgók tömege és a titkosrendőrség. Apparátusa formálisan működő, de nem hatékony bürokrácia. Nemzetközi kapcsolataiban expanzív,[45] nem konszenzusra törekvő, a diplomáciában csak az erőből ért. Erőteljes propagandát folytat, és akár erőn felül is reprezentál, ha ezzel elkápráztathatja a külföldet. Mindez természetszerűleg sok pazarlással jár. Társadalmát, társadalompolitikáját az egyéni felelősséget előtérbe helyező individualizmussal szemben „kollektivitás és irányított gazdálkodás" (ezen belül: kötött árak) jellemzik. A kollektivizmus (ami az obscsina és a mir által megjelenített földhasználat révén Oroszországban közvetlenül is megvalósult) társadalmi magatartásformaként passzivitást szül a köz ügyei iránt.[46]

* * *

E rövid kis írás több kérdést vet fel, mint amennyit megválaszol. Azzal a reménységgel zárom tanulmányomat, hogy a rendiség és kommunista eszme evilági gyakorlatának, a szocializmusnak összekapcsolása nem csupán történészi spekuláció, hanem olyan, behatóbb tanulmányozásra érdemes jelenségegyüttes, ahol a társadalom- és mentalitástörténet segítségével felfedhetők az ideológia és az mindennapi gyakorlata hátterében megbúvó mélyrétegek.

45 Kelet-Európa szovjetizálására saját kritikai paradigmájában így tekint Zsolnay: „Ó, boldog népi demokratikus államok, akik már tagjai lehetnek a szent orosz birodalomnak, amit most boldog szocializmusnak hívnak. Nincs boldogság, csak a szocialista államokon belül. Ami ezen a birodalmon kívül van, minden barbár, minden eretnek. Ezért üldözendő! Az új pópákat, akik a hadsereg után mennek, ideológusoknak, agitátoroknak, propagandistáknak hívják. Az új istentiszteletet ideológiai értekezletnek és az új áldozatbemutatást kommunista kiállásnak. Aki azután nem akar »megtérni« nyugati bűneiből, azt vagy anyagilag, vagy erkölcsileg, vagy esetleg fizikailag is likvidálni kell, különben veszélyeztetik a megváltás nagy művét. […] Az új arisztokráciát pártfunkcionáriusoknak és új káderekneknek nevezték, az új nemesi oklevelet piros párttagsági könyvnek. Az ortodox kultúra és gondolkodásmód maradt a régi. Különben nincs min fennmaradnia a bolsevizmusnak." Zsolnay 1992 [1963–1965], 166 és 183.

46 Zsolnay 1992 [1963–1965], 12, 21, 27, 36, 41, 64, 67, 69, 76–79, 88, 92–93, 131, 133, 137–138, 150, 176, 184, 190, 205. Újabban hasonló következtetésekkel lásd még Man 1997.

HIVATKOZOTT IRODALOM

Bánlaky Pál: Dzsentri utód – vagy valami más? In uő.: *A vidékiség tünetei. Tanulmányok a kisvárosról és a kisvárosi értelmiségről.* Békéscsaba, 1989, Békés Megyei Könyvtár, 35–41.

Bokor Imre: *Kiskirályok mundérban*. Debrecen, 1989, Új idő Kft.

Bozsonyi Károly – Horváth Zsolt – Kmetty Zoltán: A hatalom hálója A Kádár-kori hatalmi elit hálózati struktúrája az együttvadászási szokások alapján. *Korall,* 2012, 47, 157–184.

Diederiks, H. A.: *Nyugat-európai gazdaság- és társadalomtörténet*. Budapest, 1995, Osiris Kiadó.

Erdei Ferenc: A magyar társadalom a két háború között. I. *Valóság*, 1976, 4, 22–53.

Erős Ferenc – Kovács András – Lévai Katalin: „Hogyan jöttem rá, hogy zsidó vagyok?" Interjúk. *Medvetánc,* 1985, 2–3, 129–144.

Granovetter, M. S.: The Strength of Weak Ties. *American Journal of Sociology,* 1973 (78), 6. 1360–1380.

Gudenus János – Szentirmay László: *Összetört címerek. A magyar arisztokrácia sorsa és az 1945 utáni megpróbáltatások (bevezetés egy szociológiai vizsgálathoz).* Budapest, 1989, Mozaik.

Hetényi Zsuzsa: Messianisztikus forradalomfelfogás a század eleji orosz irodalomban. *Medvetánc,* 1985, 2–3, 185–206.

Horváth Gergely Krisztián: A „torlódott szerkezettől" a „zsilipelésig". Történelemszemlélet és fogalomhasználat Tóth Zoltán életművében In Horváth Zita – Rada János (szerk.): *Társadalomtörténeti tanulmányok Tóth Zoltán emlékére*. Miskolc, 2017, Miskolci Egyetemi Kiadó, 13–34.

Juhász Pál: A magyar mezőgazdaság fejlődésében megnyilvánuló tehetetlenségről. In Fokasz Nikosz – Örkény Antal (szerk.): *Magyarország társadalomtörténete, 1945–1989, 1–2*. Bp., 1998, Új Mandátum Könyvkiadó, 222–229.

Kovách Imre: A foglalkozások csoportjai, rétegződése és struktúrája. In uő. (szerk.): *Gazdaság és rétegződés.* (Rétegződésmodell-vizsgálat IV.) Budapest, 1984, MSZMP KB Társ. tud. Int., 9–79.

Laki László: A magyar fejlődés sajátszerűségének néhány vonása. *Szociológiai Szemle,* 1997, 2–3, 67–91.

Löwy, Michael: Zsidó messianizmus és anarchista utópiák Közép-Európában (1905–1923). In *Zsidókérdés Kelet- és Közép-Európában.* Budapest, 1985, ELTE ÁJK Tud. Szoc. Tanszék, 213–244. (Fejlődéstanulmányok.)

Majtényi György: *K-vonal. Uralmi elit és luxus a szocializmusban*. Budapest, 2010, Nyitott Könyvműhely.

Man, Gloria: *Az ortodox törésvonal*. Budapest, 1997, Háttér Kiadó.

Márai Sándor: *Föld, föld!…* Budapest, 2006, Helikon Kiadó.

Péter László: Miért éppen az Elbánál hasadt szét Európa? In uő.: *Az Elbától keletre. Tanulmányok a magyar és kelet-európai történelemről.* Budapest, 1998, Osiris Kiadó, 17–36.

Szabó Márton: A rendi „szocializmusról". In *Rendiség és polgárosodás.* Budapest, 1991, MTA PTI, 27–36.

Tóth Zoltán: A századvégi foglalkozásstatisztika ágazati rendszere mint rendi strukturális örökség. In Á. Varga László (szerk.): *Társadalomtörténeti módszerek és forrástípusok*. Történeti *módszerek és források*. Salgótarján, 1987, Nógrád Megyei Levéltár, 407–419. (Rendi társadalom – polgári társadalom 1.)

Tóth Zoltán: A rendi norma és a „keresztyén polgárisodás". Társadalomtörténeti esszé. *Századvég,* 1991, 2–3, 75–130.

Utasi Ágnes: Presztízs, életstílus, fogyasztás. In *Egyenlőtlen helyzetek*. Budapest, 1988, Kossuth Könyvkiadó, 63–88.

Varga László é. n. [2001]: *A munkásosztály a paradicsomba megy. (Munkáspolitika az 1950-es években)* http://www.rev.hu/sulinet45/szerviz/szakirod/vargalas.htm (megtekintés: 2021. 01. 08.)

Weber, Max: *Gazdaság és társadalom. A megértő szociológia alapvonalai 1. Szociológiai kategóriatan*. Budapest, 1987, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.

Zsolnay Imre: *Bizánctól a bolsevizmusig.* Budapest, 1992 [1963–1965], k. n.